

(SARB), care va prelua patrimoniul Societății Muzeului Siret și va desfășura o fructuoasă activitate arheologică în Bucovina. Din păcate, ca și în cazul societății din Siret, și SARB își încetează activitatea odată cu plecarea din Bucovina a lui Dionisie Olinescu și la Pătrăuți a preotului Constatin Morariu, secretarul SARB, arheolog și colecționar amator, a cărui activitate este și ea prezentată în finalul capitolului. Tot la final, autorul prezintă și câteva date despre relațiile SARB cu instituții similare din Italia, Rusia sau Germania.

Capitolul 3 (p. 117–145) este o republicare a importantului și relativ puțin cunoscutului studiu al lui Dionisie Olinescu, intitulat *Charta arheologică a Bucovinei*, apărut pentru prima oară în 1894, în „Buletinul Societății Geografice Române”. Studiul, păstrând stilul epocii, prezintă, într-o primă parte, un istoric al cercetărilor arheologice în Bucovina și, în a doua parte, un repertoriu al siturilor arheologice și al monumentelor istorice din aceeași regiune. În afara textului propriu-zis, nu există alte anexe (hărți, fotografii) sau adnotări. Adăugarea unui minim aparat critic, în care să fie aduse lămuriri despre soarta unora dintre descoperirile menționate în text sau despre localizarea unei părți a punctelor arheologice descrise, considerăm că ar fi reprezentat un argument în plus în favoarea importanței acestui studiu pentru istoria arheologiei bucovinene.

Capitolul 4 (p. 147–149) este dedicat unei scurte expuneri de *Concluzii*. Autorul insistă asupra personalității lui Dionisie Olinescu și a importanței activității sale în câmpul arheologic

în epoca de început a dezvoltării acestei științe pe teritoriul românesc. Pentru aceeași epocă, autorul amintește și cercetările din zonă ale lui Josef Szombathy, Raimund Kaindl, Ernst von Stern, Hubert Schmidt, Karl A. Romstorfer sau cele din zone mult mai îndepărtate, cum ar fi de la Cnossos, Troia, Micene, Tirint, toate contemporane cu activitatea lui Dionisie Olinescu.

Volumul se încheie cu lista abrevierilor (p. 151–153), o bibliografie extinsă (p. 155–165), rezumatul în limba engleză (p. 167–173), un index (p. 175–181) și o secțiune de anexe în care sunt grupate mai multe fotografii ale principalilor intelectuali amintiți în volum și câteva reproduceri de documente și publicații arheologice ale epocii, din păcate, nenumerate și fără trimiteri corespunzătoare în text.

În pofida unor mici scăpări tehnice, volumul de față reprezintă, fără îndoială, o contribuție foarte importantă pentru istoria arheologiei românești și a arheologiei bucovinene în particular. Prezentarea clară și detaliată făcută de autor mișcării arheologice din Bucovina are meritul de a dezechilibra ușor imaginea centralistă a istoriei arheologiei românești, punând în valoare și aducând la lumină importante rezultate ale cercetărilor din epocă. Ele sunt datorate uneori unor amatori entuziaști, dar nu mai puțin riguroși, animați de pasiunea pentru știință și de un sincer patriotisme.

Cătălin I. Nicolae

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București; e-mail: nicotk@gmail.com.

Mihai Bărbulescu, *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, Editura Academiei Române, București, 2012, 290 p.

Cercetarea castrelor romane din Dacia a început cu adevărat abia în anii '70 ai secolului „trecut”; cele mai multe sunt opera generației de acum deja septuagenare. Tânărul și pasionatul cercetător de atunci, Mihai Bărbulescu, a avut curajul de a începe investigarea unuia dintre cele mai importante obiective militare din Dacia; cu atât mai mult, dacă unii ne mai amintim că existau unele îndoieli, legate de intenția amplasării în spațiul castrului legionar a unor obiective industriale. În realitate, cercetarea a beneficiat de un spațiu considerabil, liber de construcții moderne,

ceea ce a oferit colegului Mihai Bărbulescu, timp de patru decenii (1970–2010), șansa unor ample săpături. Ele au fost urmate, periodic, de un număr important de rapoarte și alte publicații¹. Cea mai

¹ Reținem pe cele mai importante, aparținând lui Mihai Bărbulescu: *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1967; *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994; *Das Legionslager von Potaissa (Turda) – Castrul legionar de la Potaissa*, Zalău, 1997.

recentă este cartea care ne reține atenția, dedicată descoperirilor epigrafice (mai vechi, transmise prin operele anticarilor și epigrafiștilor, din Evul Mediu până în epoca modernă, dar mai cu seamă cele ieșite din cercetările proprii ale autorului) din castrul legionar de la Potaissa.

După un scurt *Cuvânt înainte* (p. 9–18), unde autorul dă lămuriri asupra acestei publicații, urmează o amplă prezentare, sub titlul *Introducere. Cercetările epigrafice privitoare la Potaissa* (p. 19–51). Este un veritabil studiu, informația adunată fiind extrem de utilă pentru munca de editare a unei culegeri cu inscripțiile de la Potaissa.

Partea esențială a acestei cărți este un *corpus* al inscripțiilor descoperite în castru. Remarcăm că puține sunt epigrafele simple, clare, ușor de prezentat; multe solicită o complicată operă de reconstituire, reprezentând adevărate modele de îndemânare epigrafică.

Prin urmare, catalogul (p. 52–263, nr. 1–67) reprezintă partea cea mai importantă a cărții; încă din primele pagini, autorul ne informează despre cele trei „secțiuni” în care este organizat materialul epigrafic, în funcție de informațiile oferite: *castrul, legiunea, viața cotidiană*.

Prima secțiune adună un număr de opt inscripții.

Ceea ce remarcăm, dintru început, este lipsa inscripțiilor datând din primul sfert de secol de existență a lagărului militar de la Potaissa. Explicația, în afară de jocul hazardului, poate consta în faptul că s-a scurs un număr de ani de la instalarea legiunii la Potaissa (probabil, la început, într-un castru cu val de pământ), până la construirea în piatră: incinta (*murus*) și cunoscutele elemente ale castrametației. Apoi, domnia lui Commodus, cu sfârșit violent, urmat de *damnatio memoriae*, poate fi o altă explicație a lipsei inscripțiilor în perioada 168–194.

Prima inscripție reținută de această culegere a fost descoperită în anul 1735 (CIL III, 905; consider că ar fi trebuit menționată sursa sau publicația primară). Inscripția consemnează ridicarea unui edificiu (necunoscut, deoarece inscripția era așezată chiar deasupra intrării acestuia), ridicat cu contribuția împăratului Septimiu Sever: *don(um) ded(it)*. Th. Mommsen nota în prezentarea acestei inscripții: „Severus legioni V Macedonicae aedificium aliquod donavit, puta balneas”; într-adevăr, termele au fost descoperite și cercetate în *praetentura dextra*. M. Bărbulescu se gândește chiar la edificiul

comandamentului (*principia*). Inscripția datează din anul 195, pe când era guvernator P. Septimius Geta², fratele împăratului, iar comanda legiunii o avea Tib. Claudius Claudianus³.

De la o construcție necunoscută provine un fragment de coloană de calcar (p. 56–59, nr. 2; nu se menționează condițiile/locul descoperirii), păstrând câteva litere din trei rânduri, care permit reconstituirea numelui aceluiași împărat.

Cea de-a treia inscripție, cunoscută dintr-o copie din 1593 transmisă de St. Zamosius (p. 59–61), menționează o construcție realizată pe timpul lui Gordian al III-lea: *basilicam leg(ionis) V Mac(edonicae) [- - - -]*; catalogată de Th. Mommsen printre inscripțiile false (CIL III, 38*), a fost reabilitată de I. I. Russu⁴. M. Bărbulescu consideră că este vorba de o construcție parte din edificiul comandamentului (*basilica principiorum*)⁵, având în vedere data târzie când această construcție a fost probabil refăcută, înclinăm mai degrabă a crede că este vorba de o *basilica exercitatoria*.

Alte trei inscripții se referă la o *schola*. Prima este o dedicație *Gen(io) scho[lae] bb(eneficiariorum)* (cunoscută din copia lui Cusius, transmisă de Guterus; preluată în CIL III, 876); datorită menționării numelui legatului celor trei Dacii, L. Octavius Iulianus, inscripția datează de prin anii 200–203⁶.

Inscripția nr. 5 (p. 63–65; două fragmente) a fost descoperită în clădirea comandamentului, în zona basilicii; conține o referire la o *[s]chol[a]* nenumită (necunoscută), urmată de câteva nume. Ar fi o indicație unde își aveau sediul (*schola*) unele asociații ale militarilor.

Inscripția nr. 6 (p. 64 sq.) este reconstituită din mai multe fragmente (a–j); unele provin din

² Despre acest personaj: I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*, I. *Die senatorischen Amtsträger*, I, Bonn, 1993, mai departe *Fasti*, p. 150, nr. 31.

³ I. Piso, *Fasti*, I, p. 270 sqq., nr. 69; în continuare, Tib. Claudius Claudianus a primit comanda legiunii XIII Gemina.

⁴ ActaMN 1, 1964, p. 479.

⁵ Autorul are în vedere inscripția din Britannia, de la Regulbium (Reculver; AE 1962, 258): *aedem p[rinci]piorum cu[m] b[asilica]*; mă întreb dacă acea *aedes* nu se referă poate la „camera sacră” din *principia*.

⁶ I. Piso, *Fasti*, I, p. 159.

colecția Kemeny (incluse în CIL III; proveniența din Dacia a fost contestată de I.I. Russu; dar I. Piso și autorul acestei cărți reafirmă originea „dacică” a fragmentelor respective). La p. 83, M. Bărbulescu ne oferă o „punere în pagină” a nouă fragmente (am fi preferat o planșă mai mare, eventual sub formă de pliant, pentru a permite o mai clară comparare a trăsăturilor paleografice); astfel reconstituită, pare a fi vorba de inaugurarea unei *[schola signiferum]* (autorul crede că este vorba, totuși, de o reamenajare, având în vedere că apare, pe fragmentul *b*, referirea la o *[ex]edr[a]*).

Inscripția nr. 7 (p. 50–51), dedicată *Gen[io] armamenta(rii)*, a fost descoperită într-una dintre camerele comandamentului (nr. 15); aceasta permite autorului a stabili că depozitul de arme (*armamentarium*) se afla în *principia* (concluzie care se adaugă, întărind, observațiile arheologice din alte castre).

Următoarele inscripții privesc legiunea V Macedonica (nr. 9–26)⁷: inscripția nr. 9, descoperită în *principia*, în zona basilicii comandamentului, păstrează începutul unei dedicații pentru Septimiu Sever; reconstituită din 15 fragmente (câteva pot fi chiar lipite).

Inscripția nr. 10 (p. 101–106, 110–127) este o dedicație pentru Iulia Domna; în compunerea ei intră două inscripții mai vechi (descoperite în secolul al XIX-lea; unul inclus în CIL, III, 922); alte 25 fragmente au fost descoperite în cursul cercetărilor din *principia*. În urma unei munci meticuloase, autorul a găsit în plan un loc pentru fiecare fragment; astfel reconstituită, inscripția este o dedicație pusă împărătesei de centurionii din cele zece cohorte ale legiunii (în total, mai puțin sau mai bine păstrate, 28 de nume), în primul rând un (aproape anonim) *p(rimus) p(ilus)*. În reconstituirea editorului (p. 113), dedicația este următoarea: *Iul[iae Aug(ustae)] matri Aug[us]t[i] et [kast(orum)] / Sen[at]us ac patria[e P(iae) F(elici) u]nivers[a] / leg(io) [V] Mac(edonica) An[to]nini[an(a) dev]oti nu[m(ini) e]or[um]* (literele conservate le-am redat cu aldine). Sub fiecare din cohortele legiunii sunt înscrise (dacă se păstrează!) trei nume (cohortele IV și V) sau chiar patru (cohortele III, VIII și X); sunt probabil *centuriones priores*, comandanții de

manipuli; cei din *cohors I*, după *p(rimus) p(ilus)*, erau *primi ordines*. Prin urmare, forma *[dev]oti* (plural) se leagă de finalul r. 2 al dedicației, care ar trebui poate completată: *[7 (centuriones) u]nivers[i] / leg(ionis) [V] Mac(edonicae) An[to]nini[an(a) dev]oti nu[m(ini) e]or[um]*⁸.

Cealaltă inscripție (nr. 11; p. 106–109, 127–129; 12 fragmente) a fost dedicată împăratului Caracalla: *[Imp(eratori)] C(aesari) M(arco) A[urelio] An[ton]ino Pio F[el]ici) / Au[gusto] Parth(ico) max(imo) pont(ifici) max(imo) Bri[t]annico [max(imo)] Ger(manico) [max(imo)] / [- - - uni]vers[a] leg(io) V [Mac(edonica)] / [Antonin(iana) pri]ncipi ind[ulgen(tissimo) dicata]*. Cuvântul păstrat la începutul r. 3 *[uni]vers[-]* îl găsim în inscripția precedentă; el trebuie să se refere tot la centurionii legiunii, iar r. 3–4 ar trebui astfel întregite: *[7 (centuriones) uni]vers[i] leg(ionis) V [Mac(edonicae)] / [Antonin(ianae) pri]ncipi ind[ulgen(tissimo) dicati]*⁹.

Cele două inscripții ajută pe editor la completarea prosopografiei centurionilor legiunii V Macedonica (p. 142–152).

⁸ La p. 131, autorul cărții citează trei inscripții reprezentând *laterculi* cu nume de centurioni legionari: pe timpul lui Marcus Aurelius, o inscripție de la Lambaesis (CIL VIII, 18065 = ILS, 2452), în care apar *primi ordines* și *centuriones* din *legio III Augusta*; alta de la Novae (Moesia Inferior: AE 1993, 1364 = T. Sarnowski, ZPE 95, 1993, p. 205–219), dedicată împăratului Septimiu Sever de către *primi ord(ines) et centurion(es) leg(ionis) I Ital(icae)*; o altă inscripție din anul 204, de la *Mogontiacum* (Germania Superior), dedicată lui Septimiu Sever și familiei imperiale (CIL XIII, 6801; cf. M.P. Speidel, JRGZM 93, 1986, p. 327), de către *primi ordines* și centurionii legiunii XXII Primigenia. Dar, întrucât în inscripția de la Potaissa nu apar decât trei (în două cazuri patru) centurioni, preferăm a considera pe aceștia *centuriones priores*, conducătorii celor trei *manipuli* din fiecare cohortă; prin urmare: *[u]nivers[i] ordines / leg(ionis) [V] Mac(edonicae) An[to]nini[an(a) dev]oti nu[m(ini) e]or[um]* (cei în plus, *supernumerarii*, pot fi centurionii comandanți ai cavaleriștilor legionari atașați cohortelor).

⁹ Vezi concluzia din încheierea notei precedente.

⁷ Pentru prezența veteranilor în viața civilă a cetății, a se vedea inscripția CIL III, 7688 = AE 2007, 1194.

Inscripțiile următoare, parțial reconstituibile, conțin dedicații: nr. 12 pentru Caracala, posibil pusă de un comandant al legiunii *[V M]ac(edonica) p(ia) Antonina[na]*; nr. 13 *[in hono]rem [domus divinae]*, pusă de un militar al legiunii care poartă supranumele imperial *Gor[diana]*; nr. 14, unui împărat și mamei sale (numele martelate) (calitatea dedicanților este reconstituită de editor *[evo]cati qu[ondam]*, dar în conexiune cu rândul următor preferăm *[- - - evo]cati qu[orum nomina s(ubscripta) s(unt) / devot[i - - -]*); câteva alte inscripții fragmentare (nr. 15–20), dintre care ne reține atenția nr. 17 (p. 166–169), în care numele *C. Asi[- - -]* poate fi cel din inscripția nr. 12 (fr. c: G·A - - -; poate un centurion, dar și tribun sau chiar legat al legiunii V Macedonica).

În încheiere, remarc caracterul extrem de fragmentar al celor mai multe dintre inscripțiile din castru. Alături de alte observații arheologice, această situație este o dovadă a ocupării și locuirii intense a zonei castrului¹⁰, în perioada ce a urmat abandonării provinciei.

Un subcapitol cu inscripțiile privind legiunea V Macedonica (A, b) prezintă „Momente de istorie” (p. 174 sqq., nr. 21–26).

Inscripția nr. 21 este gravată pe un mic altar (54 × 15 × 19 cm); mai aflăm că: „Pe capitel se observă o cavitate pentru libații, cu diametrul de 18 cm și adâncă de 2,5 cm, și două știfturi de fier spre fața altarului”; în aceste condiții, adâncitura era poate menită a fixa un *simulacrum*, o statueta, posibil a unui *genius* militar. Primul rând al inscripției era scris chiar pe profilul capitelului.

Lectura inscripției, în prima ediție, este următoarea: *L(egioni) V M(acedonicae) P(iae) c(onstanti), / l(egioni) VII g(eminae) / C. Val(erius) Lu[canus], C(aius) Tib(erius) C(eler) / (S) cen(turiones) co[m]/anucu/lis posu(erun)t*¹¹. Lectura r. 2 a generat o dispută epigrafică; în timp ce unii o acceptă (N. Gudea, I. Piso), alții o resping. Astfel, I.I. Russu citea în r. 2 un antroponim, *L(ucius) Ulp(ius)*

*Cl[em(ens)]*¹². Dimpotrivă, P. Le Roux citea în locul respectiv numele legiunii VII Claudia¹³; de altfel, acest istoric neagă orice prezență a legiunii VII Gemina în afara peninsulei hispanice în secolul al III-lea¹⁴. Eu însumi, în ILD, 499, în comentariu, am acceptat rectificarea propusă de I.I. Russu; prin urmare, ar fi cei trei *centuriones priores* dintr-o cohortă a legiunii, care dedică inscripția camarazilor de manipul (*comanuculi*). Totuși, prezența numelui legiunii hispanice ni se pare, acum, acceptabilă (preferabilă).

Inscripția prezintă un important element de datare: legiunea V Macedonica poartă de mai multe ori epitetul *p(ia) c(onstans)*, dar o singură dată încadrabil cronologic – pe timpul lui Caracalla¹⁵; într-o inscripție anterioară, din timpul lui Septimiu Sever și al fiilor săi, poartă epitetul *p(ia) f(idelis)*¹⁶. Ar însemna că micul altar poate data din timpul lui Caracalla sau chiar mai târziu; caracterul neîngrijit al literelor poate fi o indicație în acest sens.

De prezența unui detașament al legiunii VII Gemina în Dacia ar trebui legate cronologic ștampilele *L(egionis) VII G(eminae) f(elicis)* de la Porolissum (ILD 733); dar în Hispania, în secolul al III-lea, legiunea poartă epitetul *p(ia) f(elix)*, chiar și pe ștampilele tegulare, uneori însoțit de un supranume imperial¹⁷.

¹² I.I. Russu, SCIVA 28, 1977, 2, p. 217–223.

¹³ ZPE, 43, 1981, p. 199 sq. (vezi AE, 1981, 722).

¹⁴ P. Le Roux, *La toge et les armes. Rome entre Méditerranée et Océan*, Rennes, 2011, p. 454: „Il n'existe entre Septime Sévère et Dioclétien aucun indice sûr d'une activité militaire de la légion ou d'un détachement hors de la péninsule”.

¹⁵ ILD 663 (= AE 1977, 666 și 1980, 755).

¹⁶ Vezi *pondera* prezentate în carte la p. 237–245, nr. 48–50; la bibliografia de la nota 458, de adăugat comunicarea lui M. Bărbulescu, *Les principia du camp légionnaire de Potaissa*, în *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, II, Wien, 1990, p. 821–831 (CEpR X, 561 = ILD 523). Dar epitetul apare și mai târziu, vezi *infra* informația care trimite la nota 21.

¹⁷ P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'August à l'invasion de*

¹⁰ Vezi astfel informațiile reținute în altă carte a lui M. Bărbulescu, *Mormântul princiar germanic de la Turda – Das germanische Fürstengrab von Turda*, Cluj-Napoca, 2008.

¹¹ M. Bărbulescu, Z. Milea, SCIVA 26, 1975, 4, p. 571–576 (preluată în AE 1976, 574).

După I. Piso, aceste detașamente au fost aduse pentru a înlocui trupele luate de Caracalla pentru războiul contra parților¹⁸.

După părerea mea, ar fi posibil a lega acest detașament de campania orientală a lui Gordian al III-lea, sfârșită dezastruos; cum între timp Dacia fusese atacată de carpi, noul împărat Filip Arabul a venit cu o parte dintre trupele participante la războiul din Orient și a restabilit ordinea; între acestea puteau fi și efective din legiunea VII Gemina, care au participat la lucrările de fortificație de la Porolissum¹⁹.

Deosebit interes prezintă două inscripții (p. 186–193, nr. 22–23) gravate pe două baze de conglomerat calcaros, descoperite în anul 2000, în termele castrului. Primul este dedicat *Fortunae*, cel de-al doilea *Aesculapio et Hygiae*, amândouă *pro salute D(omini) n(ostri) Imp(eratoris) [I - - - -]*; numele împăratului a fost martelat. Numele dedicantului este comun, finalul fiind reconstituibil, pe baza celor două inscripții, astfel: *M. Publicianus Rhe[n]us, praef(ectus) alae Bat(avorum) ∞ (milliariae) [a]gens vice praef(ecti) leg(ionis)*.

Cele două inscripții au fost datate de editor în timpul domniei lui Gallienus, al cărui nume a fost răzuit în r. 3; autorul recunoaște chiar, la începutul r. 3, partea de sus a unei litere, *C* sau *G*. Dificultatea (relevantă, de altfel, de editor) de a întregi astfel acest rând decurge din faptul că numele lui Gallienus (condamnat la început de

Senat, dar proclamat *divus* la insistențele lui Claudius II) nu a fost martelat în inscripțiile din Dacia²⁰, astfel: o inscripție închinată lui Deus Azizus Bonus Puer Conservator, chiar la Potaissa, pentru sănătatea împăraților Valerianus și Gallienus, de către prefectul legiunii V Macedonica *III pia fidelis*²¹; altă inscripție de la Mehadia, închinată lui Gallienus de către *cohors III Delmatarum Valeriana Galliena* (IDR III/1, 77); o a treia, de la Băile Herculane, închinată *Dis magnis et bonis Aesculapio et Hygiae*, de către M. Aurelius Veteranus, *praef(ectus) leg(ionis) XIII G(eminae) Gall(i)enianae* (IDR III, 1, 54 = CIL III, 1560). Vezi alte două inscripții din aceeași vreme: o dedicație a Coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa pentru P. Licinius Cornelius Valerianus, *nobilissimus Caes(ar)*, fiul lui Gallienus (IDR III/2, 82 = CIL III, 7971 = ILS 554); iar la Tibiscum, *ordo mun(icipii) Tib(iscensis)* onorează cu o inscripție pe Cornelia Salonina, soția aceluiași împărat (IDR III/1, 84). Totuși, datarea inscripției pe timpul lui Gallienus este asigurată de faptul că în fruntea legiunii V Macedonica ar fi trebuit să se afle un prefect (v. *supra*) – absent atunci de la Potaissa (plecat la război sau poate înlocuit violent de o revoltă militară; vezi SHA, *Divus Claudius*, 17, 3). Oricum, „interimarul” acestui post era M. Publicianus Rhenus, prefectul alei *I Batavorum milliaria* (castrul acestei trupe era la Războieni), purtând titlul *agens vice praef(ecti) leg(ionis)*;

409, Paris, 1982, p. 29, 281–282 (ștampilele tegulare ale legiunii VII Gemina).

¹⁸ I. Piso, *Fasti*, I, p. 220.

¹⁹ Între titlurile triumfale ale lui Filip Arabul (X. Lorient, ANRW II, 2, 1975, p. 788 și urm.; D. Kienast, *Kaisertabelle*, p. 198–199), figurează, alături de *Parthicus Maximus* și *Carpicus Maximus*, și cel de *Germanicus* (în 248); acest titlu l-a primit în urma luptelor cu neamurile germanice de la Dunărea superioară (în primul rând, marcomani și cvazi), care atacaseră poate și Dacia Porolissensis. În aceste condiții, vexilația din legiunea VII Gemina Felix, participantă la operația de restabilire a păcii provinciei, a contribuit eventual și la lucrările constructive militare de la Porolissum. De prezența împăratului se pot lega și cele patru inscripții de la Porolissum dedicate lui Filip Arabul, Cezarului său și Augustei sale (ILD 668–671).

²⁰ Numele împăratului Gallienus este martelat într-o inscripție de la Merida (*Emerita Augusta*) din provincia Lusitania (AE 1993, 914); de remarcat că împăratului i se atribuie titlurile de *Daci(cus) maximus* și *Germ(anicus) max(imus)*. Această consemnare ni se pare cu atât mai semnificativă, dacă avem în vedere că autorul dedicației era chiar guvernatorul provinciei: P. Clodius Laetus Macrinus, *v(ir) c(larissimus), leg(atus) eor(um) pr(o) pr(aetore)*; nu excludem posibilitatea ca el să fi servit anterior în Dacia, poate ca legat al unei legiuni.

²¹ CIL III, 875. Repetarea epitetului legiunii se deduce și din legenda unor monede emise pe timpul aceluiași împărat (J. Fitz, *Les antoniniani des légions de Gallien*, în *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à J'érôme Carcopino*, Paris, 1966, p. 355–365).

asemenea avansare reprezintă o noutate absolută pentru ordinea rangurilor în armata romană.

În această situație, suntem tentați (ceea ce M. Bărbulescu, deși nu respinge categoric această posibilitate, refuză totuși, p. 198–199) a propune în r. 3 numele unui uzurpator din timpul împăratului Gallienus: *[[Re]]g[[alians Aug(ustus)]]* sau eventual *[[In]]g[[enuus Aug(ustus)]]* (despre acești uzurpatori, vezi biografiile celor „treizeci de tirani” din *Historia Augusta*; v. și D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*²², Darmstadt, 1996, p. 223–224).

A treia parte a catalogului epigrafic cuprinde, sub titlul *Viața cotidiană*, un număr important de epigrafe (p. 215–263, nr. 27–67).

Primele trei numere sunt piese cu caracter religios: două altare închinat *Genio 7 (centuriae)* (nr. 27–28); urmează un basorelieu cu reprezentarea lui Hercules, inscripție confuză (nr. 29); un alt fragment epigrafic, posibil tot dintr-un basorelieu (nu altar), dedicat unui zeu având epitetul *invictus*, care poate fi Sol, dar și Hercules.

Urmează alte piese, grupate în categoria *instrumentum*.

Primele sunt mai multe tegule, cu resturi de inscripții – unele fiind exerciții de scriere. Dar chiar prima prezentată conține sfârșitul unui nume, *[- -]balus*; deși suntem tentați a întregi un *[Dece?]balus*, înclinăm a vedea alt nume, care poate fi legat de ARHB[-] de pe piesa de la nr. 33 (poate un nume oriental). Câteva *lucernae* (nr. 39–44) poartă ștampile cunoscute. Mai importante sunt cele două ștampile amforice: HPAKAA (imprimare retrogradă) (nr. 45–46), provenite din mediul egeean (pare a fi unica ștampilă greacă în Transilvania, cele două amfore de la Potaissa fiind aduse probabil în bagajele legiunii V Macedonica); la sud de munți s-au mai descoperit la Romula (IDR II, 459) și Drobeta (IDR II, 129)²³. *Terra sigillata*

(cu inscripție) apare în castru într-un singur exemplar, provenit din *officina* din Rheinzabern (nr. 41)²⁴.

Piesele prezentate în continuare sunt din metal. De departe, cele mai interesante sunt patru greutatea de cântar (singular: *pondus*): două descoperite în *principia* (după descrierea autorului, piesa cea mai bine conservată se prezintă ca o carcasă de bronz, umplută cu plumb; pe suprafață s-a aplicat o inscripție cu litere de argint); altul a fost descoperit probabil tot în castru, în 1891 (CIL III, 12645); încă unul, descoperit probabil tot în castru. Trei dintre exemplarele mai bine păstrate cântăresc 896 g. Inscripția: *Leg(ionis) V M(acedonicae) p(iae) f(idelis) p(ondus) I (unum) examin(atum) iussu dd(ominorum) nostrorum Augustorum, Val(erius) Sabinus, optio leg(ionis) s(upra) s(criptae) d(ono) d(edit)* (dată largă 198–211). Altă greutate de bronz (plin), de formă paralelipipedică (parțial deteriorată; 2438,5 g), poartă inscripția: *P(ondera) III Legionis V Mac(edonicae) p(iae) f(idelis)p(ondera) III (tria)*. Aceste *pondera* (amplă discuție) serveau pentru măsurătorile în castru (pentru alimentele distribuite), dar posibil și în relațiile comerciale cu populația civilă a orașului și chiar cu populația transilvaniană.

Dintre alte piese de bronz, mai reținem trei inele (nr. 54, 56, 57), purtând urarea *utere felix*. Aceeași urare era realizată cu litere aplicate (s-au descoperit individual trei litere) pe centiroane militare (nr. 58–62).

Mai reținem o garnitură de armură (nr. 63), având o inscripție cu litere punctate: *7 (centuria) FAVSTINI SVC RESP*; „Numele militarului poate fi *Succesus Res(pectus)*, două *cognomina*” (p. 257).

Pentru consultarea cărții, foarte utili sunt indicii (p. 268–285), conținând: *nomina propria aevi antiqui; imperatores et domus eorum; res militaris (legiones, alae, cohortes, numeri, vexillationes); res sacra; geographica; res vocabula varia; nomina propria medii aevi et recentiora aetatis*. Trimiterile se fac la inscripții, dar și la *adnotationes*. Parcurgerea

²² Din sursă indirectă, aflăm că I. Piso a susținut de curând, într-o comunicare prezentată la Cluj-Napoca, altă propunere.

²³ Ștampile grecești s-au descoperit și la Viminacium (Ljiljana Bjelajac, *Amfore Gornjo Mezijskog Podunavlja*, Belgrad, 1996, p. 57–58), semn că vasele comerciale puteau încă trece prin canalul săpat pe timpul împăratului Traian pentru a ocoli Porțile de Fier (Djerdap).

²⁴ În perioada de mare pătrundere a *sigillatelor* în Dacia, până la războaiele marcomanice, legiunea își avea sediul în Moesia Inferior, la Troesmis.

indicilor reprezintă încă un prilej de a evalua bogăția de informații epigrafice și istorice din această carte.

Alături de castru s-a dezvoltat o importantă așezare civilă (menționată de Claudius Ptolemaeus, în *Îndreptarul geografic*, III, 8, 4: Πατρούσσα [!]; precum și în *Tabula Peutingeriana*, VIII, 2), existentă încă înainte de venirea legiunii²⁵. Aceasta este așezarea ridicată de împăratul Septimiu Sever la treapta de oraș (Ulpianus, *Dig.*, 50, 15: *Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*); noua *colonia* este atestată de sursele epigrafice²⁶.

După venirea legiunii, lângă castru s-a dezvoltat un *vicus*, având în frunte doi *magistri*²⁷. Din acesta s-a ridicat poate *municipium Septimium*, atestat de inscripții²⁸.

Urmând datele izvoarelor, s-ar putea ca la Potaissa să se fi dezvoltat (precum la Apulum) două orașe: o *colonia Septimia* (din fostul *vicus*, după Ulpian) și un *municipium Septimium* (din canabele legiunii V Macedonica)²⁹.

În încheiere, remarc modul exemplar cum colegul Mihai Bărbulescu s-a achitat de obligațiile decurgând din cele patru decenii de cercetări în castrul legionar de la Potaissa. Cartea (dublă versiune, engleză și română) este o contribuție la pregătirea unui volum, care se lasă de multă vreme așteptat, cu inscripțiile din Dacia Porolissensis.

Constantin C. Petolescu

²⁵ Vezi astfel CIL III, 1627: inscripția din anul 108 de pe *milliarium* de la Aiton: *a Potaissa Napocae*.

²⁶ CIL III, 1030: *dec(urio) c(oloniae) [P]ot(aissensis)*, 7709: *aug. c[ol.]*; ILD 508: *Ilvir col(oniae) Pot.*

²⁷ Vezi inscripțiile descoperite într-un templu și publicate de M. Bărbulescu și Ana Căținaș, *EphemNap*, 2, 1992, p. 113–115, nr. 3–4; preluate în AÉ, 1992, 1468–1469; apoi în ILD 487 și 500).

²⁸ AÉ 1944, 52–54 (= C. Daicoviciu, Dacia, 7–8, 1937–1940, p. 326–327, *b–d*; ILD 669–671): *respublica munic(ipii) Sept(imii) Porol(issensis)*; AÉ 1979, 499 (= ILD 712): *m. Sep. Por.*; AÉ 1982, 835 (= ILD, 770) *pontif(ex) m. S. P.*; AÉ, 2001, 1707 (= ILD 683) *IIIvir m. S. P.*; vezi încă: CIL III, 2866 (= IDRE, II, 293; Nedinum, Dalmatia): *decurioni auguri et pontifici civitatis Paralissensium provinciae Daciae*; SEG, III (1927–1929), 537 (= IGB III/2, 1590; IDRE II, 351, Augusta Traiana, Thracia): β(ου)λ(ευ)τῆς τῆς Δακίας Σεπτιμία Πορολίσσου.

²⁹ C. C. Petolescu, în *Științele sociale și politice din România*, 2–3, 1985, p. 63 (= *Contribuții*, I, p. 163); în RI SN 2, 1991, 3–4, p. 224–225. Părerea noastră a fost acceptată de M. Bărbulescu (*Potaissa. Studiu monografic*,

Turda, 1994, p. 45–49), care aduce un argument suplimentar: inscripția CIL III, 7689 (cf. N. Gostar, AIIA Iași 6, 1969, p. 132–133), menționând un veteran (?) al unei legiuni (*I* sau *II Adiutrix*?) cu supranumele *Anton[iniana]*, *decurion* sau *magistrat* (?) în *municipium* *S(eptimium) P(otaissense)*; prin urmare, municipiul exista și pe timpul lui Caracalla, paralel cu *colonia Septimia* (menționată de Ulpian și atestată epigrafic).